
GERMÀ COLÓN DOMÈNECH

**UNS COMPOSTS VALENCIANS
EN LLUR
CONTEXT ROMÀNIC**

---

1. EL PROBLEMA

Siguen les meues primeres paraules per agrair l'amable invitació dels organitzadors d'aquest Col·loqui sobre la lingüística de València, que jo hi intervingués; i en particular em plau regraciar l'amic Jordi Colomina. És per mi un honor i una satisfacció molt grans parlar en la Universitat d'Alacant, la qual només ha tingut atencions envers la meua persona. Espere no decebre massa les vostres esperances, i sobretot no cansar-vos exposant una matèria potser àrida.

Heu sentit tot el que al llarg dels darrers 150 anys s'ha fet i el que encara caldria o cal dur a terme. He vingut a tancar aquest cicle de conferències unes setmanes més tard, degut a les obligacions que m'impedien absentar-me de la Universitat de Basilea. I precisament l'allunyament en el temps dels col·legues que m'han precedit em permetrà d'ésser també una mica marginal en el tractament del tema.

He elegit l'anàlisi d'uns substantius de la llengua catalana, originalment composts, per a la consideració dels quals em basaré principalment –no exclusivament– en una exemplificació antiga treta de texts i documents valencians. Pense, i ho dic al començament, que sense tenir ben presents els fets valencians no es pot donar un pas en la filologia catalana: aquesta afirmació no implica que em senta gens xovinista, perquè és una realitat.

Estudiant darrerament, amb motiu del cinquè centenari de la seua publicació, la *Gramática castellana* de Nebrija (1492) vaig topar amb un passatge que em cridà

l'atenció, i vaig decidir de dedicar-li una monografia, ara en premsa.¹ Durant l'elaboració, se m'anaren acumulant exemples valencians com de bell antuvi no hauria sospitat. Són els que pretenc desenvolupar ací.

En el capítol VI de l'esmentada *Gramática*, ("De la figura, género, número, declinación τ casos del nombre"), després de lloar la "maravillosa facilidad" del grec, Nebrija reserva un paràgraf a les possibilitats del llatí i del castellà en la formació de composts:

[1] Los latinos muchas vezes hazen composición de dos palabras; de tres, muy pocas, salvo con preposiciones. El castellano (sic) muchas vezes compone dos palabras, mas tres, pienso que nunca; assí, que haze composición de dos nombres en uno, como *república*, *arquivanco*; de verbo τ nombre, como *torcecuello*, *tirabraguero*, *portacartas*; de dos verbos, como *vaivén*, *alçaprime*, *muerdehuye*; de verbo τ de adverbio, como *puçavante*; de preposición τ nombre, como *perfil*, *traspíe*, *trascor*, *pordemás*.²

El català coneix aqueixes formacions (recordem *lligacama*, *pregadéu*, *saltataulells*, etc.; Fabra 1956: 151-152, § 157). El que jo desitjava saber és si realment disposa d'un sistema de plasmació de substantius mitjançant la juxtaposició de dos verbs, com *muerdehuye*, *alzaprime*, *vaivén* del castellà. Així, un *alzaprime* designa 'una trampa o un parany' o *muerdehuye* és 'un cuc del blat i dels llegums, un corcó'. Alcalá Venesclada registra en andalus *muerdehuye* 'mordihuí, gorgojo' amb aquesta gràfica il·lustració: "Me encontré en las lentejas un *muerdehuye* y no comí más". Els altres idiomes de la Romania occidental presenten casos semblants: portuguès *alçapão*, *ciavoga*;³ italià *giravolta*, *saliscéndi* 'falleba, barreta de ferro de la finestra' (Prati 1958:19, nota 3); francès *tournevire*, *chantepleure*; occità; *mouto-davalo*, *toumbolèvo*, etc.

Per al món hispànic ens detindrem en la doctrina exposada per Menéndez Pidal (1977: 239-240, § 88,) en la seua *Gramática histórica*:

[2] Además hay otra yuxtaposición fecundísima en los romances e ignorada del latin [...] **sólo verbos**: *tiramira*, *ciaboga*, *duermevela*, *ganapierde*, *quitaipón*, *correvedile*; es evidente la forma de imperativo que tiene el verbo en estos dos últimos; pero la persona El de presente indicativo mezclada con imperativo aparece en *vaivén*, que primitivamente sería *veiven o *vaivien (francés *va-etvient*). En general, debe reconocerse en estos verbos el indicativo, que es indudable cuando el compuesto equivale a una oración de relativo o a un participio de presente: *destripaterrones* 'el que destripa terrones'. El perfecto aparece en *cochitehervite*.

Crec que hi ha ací una barreja de fets que intentarem d'aclarir més endavant. Fora del domini ibèric mereix citar-se la posició de Ronjat que analitza en un

(1) En un volum col·lectiu sobre Nebrija, coordinat per Manuel Alvar.

(2) Antonio de NEBRIJA, *Gramática de la lengua castellana*, estudio y edición A. QUILS, Centro de estudios Ramón Areces, Madrid 1989, p. 187, 16-24 = Facsimil de l'original de 1492 en la *Gramática castellana*, ed. de GALINDO ROMERO Y ORTIZ MUÑOZ, Madrid 1946, II, p. 68.

(3) El cronista Azurara, a mitjans del segle xv, parla de "o batel de *caavoga*" (*Cronica do descobrimento e conquista de Guiné*, ed. de Carrerira e Santarem, Paris 1841, p. 448). L'altre vocable *alçapão* és formalment idèntic a l'espanyol *alzapón* (vegeu DH, s.v.).

preciós apartat el lligam bímembre en els parlars occitans: “substantifs formés en soudant deux impératifs sentis ensuite comme postverbaux” (Ronjat 1937: 474, § 734. ε. 2). És veritat que en les terres del Migdia de França aquesta construcció és important; hi haurà prou si recordem la creació de *boui-abaisso* (literalment ‘bull abaixa’ dirigit a l’olla que hom trau ràpidament del foc), la famosa sopa que, adoptada en francès com a *bouillabaisse*, ha esdevingut internacional.

A aquest propòsit us demane que ens reportem als texts de Moll i de Badia, els quals són completament divergents. Francesc de B. Moll (1952:305) accepta del tot l’existència d’aquests models:

[3] Esta clase de compuestos pueden ser asindéticos (como *ciavoga*, compuesto de los imperativos de *ciar* y de *vogar*), pero más frecuentemente van unidos los dos elementos por una conjunción *vaivé* (=va-i-vé), *estira i arronsa*. Generalmente estos compuestos de doble imperativo se sustantivan: *una ciavoga*, *una giravolta* (o *un giravolt*). *Vaivé* en la expresión “és un vaivé” (= ‘es un andorrrero’) se ha adjetivado hasta provocar la formación de un femenino analógico: “es una vaivera”. Sobre compuestos de doble imperativo como *giravolta* se han formado derivaciones verbales como *giravoltar*.

Badia (1964: 384) és més caute en la consideració del tipus en qüestió (cf. Fabra 1956: 152, § 157), precisament exemplificant amb un paral·lel d’*alzaprime*:

[4] En algún caso, desde luego muy raro, encontramos el compuesto a base de dos formas verbales: *alça* ‘levanta’ + *prem* ‘aprieta, oprime’ > *alçaprem* ‘alzaprime, palanca’ (nombre sustantivo, del que, a su vez, se ha formado un verbo: *alçapremar* ‘alzaprimear’).

2. ÍNDOLE GRAMATICAL

Tots els mots romànics adduïts fins ací poden ésser imperatius (cat. *alçaprem*, it. *saliscendi* ‘falleba’, etc.) i alguns ho han d’ésser per tota necessitat (esp. *quitapón* ‘especie d’ornament’). Roman aïllat el cas de *vaivé*, del qual ens ocuparem després (§ 3.2.).

Ja seria ben estrany que hi hagués una anarquia en la formació: uns substantius estarien construïts mitjançant la unió de dos indicatius (esp. *duermevela*, segons Menéndez Pidal, seguit per Pellegrini, etc.) i uns altres de dos imperatius o d’un indicatiu i un imperatiu. És evident que el procés es realitza sempre per la geminació de dos verbs de la mateixa característica, és a dir, en el mode imperatiu. En els nostres lexemes constatem una preferència pels continguts semàntics oposats, com el tan citat *quitapón*, francès antic *dorveille*; it. *dormiveglia*, esp. *duermevela*, etc.

En un començament el tipus de lligam dels dos elements és asindètic: *giravolta, muerdehuye, ciavoga*. Els exemples del tipus *estira i arronsa*, castellà *estira y afloja* ja impliquen una reflexió lògica i no són substantius apel·latius, ans conserven llur caràcter verbal.

Convé que primer examinem detingudament els exemples de Nebrija (*alzaprime, vaivén*) que tenen una contrapartida en la nostra llengua (no n'hi ha per la bonica imatge *muerdehuye*)⁴ i després que ampliem el camp d'observació amb algunes altres mostres.

3. IL·LUSTRACIONS PARAL·LELES

3.1. *Cast. alzaprime* | *cat. alçaprem*

Per al castellà *alzaprime* tenim l'avantatge de disposar de l'article corresponent del *Diccionario Histórico* (=DH). Aquí resulta còmode contemplar la gamma extensa de la família *alzaprime* 'palanca'; parany per a animals; engany' amb el verb *alzaprimar* i la variant *alzaprieme*. El nostre *alzaprime* en el sentit metafòric 'engany' ja es troba al Cancellor Pero López de Ayala (1407): «[...] que la fortuna, trayendo las cosas assí mal pensadas al propósito de su *alçaprime*, [...], pasando la donzella por la plaça, trauó della.» (DH, s.v. *alzaprime*). Hi és dit, doncs, li va fer la traveta amb l'*alzaprime*.

La composició *alzaprime*, a partir dels respectius imperatius *alzar* i *premir* no presenta la menor dificultat. El castellà *premir* (i *premer*) és ben corrent a l'edat mitjana des dels primers texts del *Cid*, *Libro de Apolonio*, Berceo, etc. Algun etimologista (DCEH, s.v. *alzar*) vol partir d'un préstec del català *alçaprem* / *alçaprèmer* passat al castellà com *alzaprime*; esperaríem quelcom com *alzaprén o *alzapreme*; o bé, si partíem d'un inexistent verb *alçaprèmer, hom s'estranya que haja tan encertadament passat a la família etimològica del castellà antic *premir*. Massa casualitat... Ensopeguem, a més, amb la petita sorpresa que en català són paraules molt modernes. Així *alçaprem* fa la primera aparició en la valenciana *Rondalla de Rondalles* del 1776 (ed. Pellicer Borràs 1986: 195) que, com se sap, és una adaptació del *Cuento de cuentos* de Quevedo i de la *Historia de historias* de Diego Torres Villarroel:

[5] El dot que li portí tot l-acabat, sense deixar pisca ni mitja, ni un remey de Déu; asta unes arracades molt maquetes que eren de ma mare (en glòria siga) y m'an dolgut lo que yo sé. No vull *fer alçaprem*s, ni guste de ramalloses y marors, perquè encara que no u havia de dir yo, só més mirada en mes coses que no ell.

En aquest sentit metafòric de 'usar de trampa o artifici per fer mal a algú moralment', *fer alçaprem*s no torna a emprar-se en català, és un simple hàpax legóme-

(4) El meu col·lega Jordi Colomina em comunica amablement que a Mondver es coneix el *mordifuig*. Es deu tractar d'un calc del murcià i andalús *mordihuy* sobre el qual em permet d'enviar a l'estudi en premsa esmentat a la nota 1.

non. Amb la significació concreta de 'palanca', *alçaprem* és del segle XIX.⁵ Del verb *alçaprèmer solament se'n sospita l'existència⁶ i del derivat *alçapremar* no hi ha rastre fins encetat el segle XIX. El vocable, malgrat les aparences, no deu ésser massa genuí ni capaç d'irradiar amb tanta força cap a l'oest peninsular. Tots els lloables esforços en eixa direcció (*DECat*, I, pp. 231b-232a i notes 14-18) s'estavellen davant uns fets documentats i incontrovertibles, que el voluntarisme patriòtic no aconsegueix de vèncer. Per contrast, el portuguès *alçaprema* és ja del segle XV (cf. Machado, s.v.) i el lexicògraf Bento Pereira àdhuc duu en el seu diccionari del 1647 una *alçaprema de tirar dentes* "odontogra, æ".

El lexema que analitzem és força complex. Antoine Thomas (1915-1917: 328-329) hi va dedicar una nota, de la qual resulta que a la Gal·lo-romània emergeix un *hausseprime* en un inventari redactat a Bruges el 1295, "pour le navire de Flandres":

[6] Item pour XiJ^{xx}iiij *hauceprimes*, pour tomes et pour CXij apuiex a arbalestes.

És una espècie d'estrep on el ballester afermava el peu per tibar o parar les grans ballestes. En texts d'Occitània de 1345 hom torna a relacionar aquest objecte:

[7] 1345, Toulouse: «pro XIII baudreriis unius pedis, II *ausaprens*» (nota Thomas que la lectura podria ser també *ausaprenis*).

[8] 1346, Montauban: «*aussaprens* per tendre las balestas.»

En el domini occità es coneix el tipus lexical *ausso-pren* per 'cale qui soutient l'effort d'un levier' (Thomas 1915-1917: 329; cf. *FEW*, vol. 24: 365 i Coromines 1990:307a). El més curiós és que per explicar-ne l'origen etimològic hom acut a una petició de principi: *post hoc, ergo propter hoc*. Amb una peculiar ortografia escriu A. Thomas i tothom el segueix: «An réalité, le second verbe èt *preme* "presser", ce qi ressort du catal. *alsaprem* "levier". L'espagnol dit *alzaprima* dans le meme sans; il faut voir là une adaptation tèle qèle du catalan» (*loc. cit.*). D'una banda els exemples medievals de la Gal·lo-romània (Gay 1928: 17-18, s.v. *hausse-pied*) tenen un valor concret diferent del dels hispànics; i per una altra, la lingüística se'ns revela en contra de les dades filològiques: *alçaprem* en català té traça d'ésser una formació regular, perfecta, amb *alçar* i *prèmer* (en l'edat mitjana també *pembre*). Únicament hi ha un però de talla, i és que l'adaptació pot haver-se realitzat en sentit contrari: *alzaprima*, *alzaprimar* > *alçaprem*, *alçapremar*. L'enigma roman sencer. Conste que de tot el complex ací considerat de substantius forjats mitjançant la geminació de dos verbs sols *alçaprem* pareixia de formació indiscutible. Ja Badia (cf. aquí § 1, in fine) subratllà la seua raresa.

(5) Quan ja gran, vaig aprendre la paraula espanyola *alzaprima* m'adoní que corresponia al que espontàniament en dèiem a Castelló *perpal*. Veig que M. García Girona registra per al Maestrat: "*Alçaprem*. *Perpal* per a moure pedres grans. M. *Alzaprima*" (*Vocabulari del Maestrat*, p. 26, s.v.), però aquest autor coneix la designació castellana.

(6) Hi ha en Narcís Oller una artificial formació d'un participi *alçapremuda* (cf. *DCVB*, s.v. *alçaprèmer*).

3.2. *Cat. vaivé / esp. vaivén*

Aquest lexema ha donat prou maldecaps als qui se n'han ocupat, tant pel que fa al sentit com a la manera d'haver-se congriat.

El 1979 en parlí quan, en col·laboració amb Amadeu Soberanas, vaig editar el *Lexicon llatí-espanyol de Nebrija* (Colón-Soberanas 1979: 15-16 i notes 6-8). Amplie aquells apunts amb nous documents i done, al meu juí, la raó adequada del mot en qüestió.

L'anomenat *Diccionario de Autoridades* (s.v.) assenyala *vaivén* en Calderón de la Barca, i partint d'aquesta dada se n'ha volgut fixar l'arribada a la llengua vers el segle XVII.⁷ Sabem, però, que hi és a la *Gramática* de Nebrija (1492, cf. dalt § 1) i al seu *Lexicon* (s.v.): "*arieto. as. por dar vaiven o topetar*".

El significat primitiu del *vaivén* en castellà és precisament el de 'topetón, golpe fuerte'. Així ho declara Covarrubias (s.v. *baybén*), l'article del qual constitueix una preciosa il·lustració, que certament no mereixia que hom el negligís:

[9] **Baybén.** El golpe que se da con alguna máquina, movida primero en el aire con que toma más fuerza, como aquella que los antiguos llamaven ariete, máquina militar para derrocar puertas y muros. Era una viga muy grande, sustentada en el aire con maromas sobre puntales, guarnecida al cabo de fuerte azero en forma de cabeza de carnero, y dando baibenes con ella derrocavan qualquier reparo. Deste ariete haze mención Virgilio, lib. 2, *Aenedios*:

Labat ariete crebro

lanua, et emoti procumbunt cardine postes.

Díxose baybén de va y viene, porque va para atrás y viene para adelante, con notable y desapoderada furia; y qualquiera cosa enhiesta que con el golpe se inclina a una y a otra parte, dezimos aver dado baybén. De aquí se dixo también bambalear, *latine nutare*.⁸

El sentit de balanceig, de dolç gronxament, que avui posseeix el vocable en espanyol i en moltes altres llengües és posterior i degut a una anàlisi lògica dels elements integrants: *va* i *ve*. Els texts són, per contra, ben explícits de la brusquedat de la topada.

Dispose de moltíssimes citacions de *vaivén* des de la primera de Nebrija el 1492, alguns de ben gràfics, com el del P. Bartolomé de las Casas, que explica com l'Almirall i els seus suportaven «los golpes y relanzaduras o *vaivenes* de una parte a otra del río, que no perderse allí todos cuatro navíos fué negocio divino.»⁹ Prescindiré ací de tota la documentació i em limitaré a donar-ne una sola de fray Bernardino de Laredo, que conta com hom va poder amb un *vaivén* clavar o plantar la creu:

(7) DCEC. II. p. 1009a, i, sense canvi, en DECH, III, p. 463b, s.v. *ir*. Vegeu encara Segura-Munguía, s.v. *vado*.

(8) Ed. Riquer, Barcelona 1943, p. 184b; cf. també M. Morreale in BRAE 68, 1988, p. 226.

(9) *Historia de las Indias*, "Biblioteca de Autores Españoles", núm. 96, p. 65.

[10] 1538, Laredo, *Subida del monte Sión*: «¿Quién causó más aflicción en la ánima virginal: esta grita cruel que oyó o los ojos que miraron cómo con un cruel *vaivén* pudieron hincar la cruz en la piedra horadada que aparejada tenfan? Y la cruz permanesció con el macerado cuerpo del crucifixo Jesús.¹⁰

3.2.1. El problema etimològic

El *DCEC* (II, p. 1009a; sense variació el *DECH*, III, p. 463b) conjectura que en *vaivén* no hem de veure la unió dels imperatius de *ir* i *venir* sinó dels respectius indicatius. Aleshores tal volta seria d'origen aliè. Addueix l'existència del francès *va-et-vient* (sense adonar-se que és moderna)¹¹ i del català *vaivé* que ja seria documentat al segle xv, tal com ho fa suposar el derivat *vaiver*. *-era* 'movedizo, haragán; frívolo, débil', avui mallorquí, però que es troba cap al 1460 en el valencià Jaume Roig.

Examinem aquestes afirmacions. En efecte *vaivera* pés a l'*Espill*, allà on parla de la desgràcia de la bíblica Dina, filla de Lia i de Jacob, ultratjada per Siquem, la qual incautament, moguda per la curiositat, va eixir a veure les fadrines de Canaan:

[11] Molt fort erra
com no scorcha
en Asuer
a sa muller
Vasti, reyna!
Tanbé na Dina
morir deguera,
per ser *uayuera*.¹²

(10) *Místicos franciscanos*, tomo II. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1948, p. 218.

(11) Segons el *FEW* el francès *va-et-vient* es documenta a partir de 1765. El diccionari etimològic de Dauzat afirma, sense donar cap prova, que el vocable apareix a finals del segle xvii en Saint-Simon; cf *Nouveau Dictionnaire étymologique et historique* de la casa Larousse per Dauzat-Dubois-Mitterrand.

(12) Roig, Jaume, *Spill o Libre de consells*, ed. per R. Miquel y Planas, Barcelona 1929-1950, vv. 15845-52.

(13) *Libro de los consejos*, ed. de R. Miquel y Planas en *El Espejo de Jaime Roig*, Barcelona 1936-1952, p. 509.

En 1665 L. Matheu Sanz tradueix al castellà *vayvera* por "nobelera", això és, que surt de i curioseja, cercant noves.

[12] Todo lo erró,
pues no quitó
el rey Asuero
la pie, seuro,
a su muger;
no digo a Ester,
sino a Vasti.
Y Dina assí
morir debiera,
por nobelera.¹³

En *vaiver*, *vaivera* som davant un adjectiu en *er*, format sobre *va i ve*. Compareu *parler, cridaner*. Em sap greu, doncs, discrepar de l'opinió emesa pel senyor Moll (supra § 1). No es tracta d'un *vaivé* 'empenta', sinó de l'adjectiu, que també es pot substantivar per designar la persona.

Res no autoritza el senyor Corominas (*DECat*, I, p. 296b, s.v. *anar*) a donar un salt en el buit i afirmar el que segueix:

[13] *Vaivé* [S. xv; «al eixir de Igualada --- lo pedregam fort del camí --- perillant coches --- y personas de donar alguns tostorros y baybens del trenta-hu-debastos ---», c. 1800, B. de Maldà, *Excursions*, p. 80], de *va i ve* (d'on sembla haver estat manlevat el cast. *vaivén* [mj. S. xvii], *DCEC*, s.v. *ir*).

Aqueix exemple del segle xv no existeix, i el text que se'ns ofrena és de l'any 1800: amb quina bonica desimboltura hom maneja els materials filològics (o llur falta)...

Exposaré les úniques dades, aïllades, del català *vaivé* 'empenta, embranzida' que he aconseguit d'espigolar ací i allà. Apareixen a València i fan l'efecte de calcs del castellà. El 1519 se situa la malifeta d'uns esvalotadors:

[14] Com vingué après dinar, vingué tanta multitud de fadrins y mossos... prengueren una biga, y ab dos *vayvents* romperen la porta de la Seu devers lo palau, ço és, lo postich devers la capella de sent Johachim.¹⁴

El ja esmentat Dr. L. Matheu i Sanz, el 1643, escriu un romanç en valencià:

[15] Així com apleguí a casa
se m'alterà lo ventrell,
y lo cap, tot ple de torbes,
em feia anar dant *ba-i-bens*.¹⁵

El canonge de la Seu valentina Dr. Gaspar Blai Arbuiexch traça el 1666 aquest mogut quadre en el *Sermó de la Conquesta*, recordant la lluita desigual de David:

[16] ... depara David, esclafix la fona, engasta en lo front altiu la pedra, que li penetrà fins al cervell; tremola el jagant, bamboleja el cos, dóna un *vaivé*, cau postrat en terra, arremet lo pastor, trau-li el coltell de la baina, sega'li'l cap i, en senyal de la victòria, el porta a Jerusalem....¹⁶

Són mostres ben escadusseres. Si el català amb prou feines coneix genuïnament la formació, o la coneix de manera reflexa, difícilment l'hauria pogut imposar al castellà, on sí que viu ufana des de temps. Per a prestar cal tenir. I a propòsit d'açò, la que jo

(14) J. Sanchis Sivera (ed.), *Libre de Antiquitats*, València 1926, p. 22.

(15) A. Ferrando (ed.), *Els certàmens poètics valencians*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1983, p. 1.014.

(16) Dr. Gaspar Blai Arbuiexch, *Sermó de la Conquesta*, ed. per F. Almela y Vives, "Un sermón valenciano del siglo xvii", in *Revista Valenciana de Filología*, VI, 1964, p. 220.

i

anomene “la prova dels Nebrijas (o dels Nebrixes)” és aclaparadora. El 1507 Gabriel Busa transposa l'article *arieto* del *Lexicon* així: «Arieto. as. *tossar*. n.v.» i ignora el *vaivén* de l'original. La segona edició del *Dictionarium* llatí-espanyol (Burgos 1512; Saragossa 1514) duu: «dar *vayuen* con aquel engeño o topetar». Doncs bé, les adaptacions catalanes de 1522, 1560 i 1585 posen unànimement: «tossar ab aquel engeñi». Si *vaivé* havia estat mot corrent, no cal dir que algú dels curadors del diccionari l'hauria emprat. La suposada dependència de l'espanyol *vaivén* respecte de *vaivé* és una faula infantil: el camí oposat és el més versemblant.

3.2.2. La procedència

El desllorigador del nostre problema, paradoxalment, es troba en el portuguès *vaivém*, terme documental des del 1416. En un principi significa ‘ariet, enginy per enderrocar muralles o atacar vaixells (consistent en una mena de biga o cabiró amb el qual hom percudeix)’. El *Manuscrito de Valentim Fernandes* del 1507 diu: «... e quebrauã as portas cõ machados, cõ *vayuees*» (p. 19) o Fernando de Oliveira «*vayvês*, assy pera no mar arrombar os navyos contraryos ou saltar nelles como pera ã terra...»¹⁷

En portuguès s'apleguen tots els requisits formals que expliquen el procés de composició mitjançant els dos imperatius *vai + vem*, respectivament dels verbs *ir* i *vir*. La cronologia i l'evolució històrica de la llengua portuguesa donen a bastament raó del nostre lexema.

No em detinc en aquest punt perquè l'he tractat a fons en un altre lloc (vegeu nota 1), així com he estudiat el pas al castellà (d'on l'ha pres el nostre català, primer a València) i la relació amb què es troba el lexema *vaivém / vaivén* hispànic amb el francès *va-i-vent* ‘oscilació, balanceig’. Val només la pena que considerem l'absència de la troquelació en francès respecte a l'espanyol:

[17] *Vayuienes*, ou *vayuenes*, & encore autrement *vaybenes*: il se dit aussi au singulier *vayuen*, ou *vayben* & *bayben*, branslemens, brandillemens; ce sont proprement trois dictions iointes e une, à sçauoir *va* y *ven*, qui veut dire, *va* & *viens*.»

«*Vayuenes de la fortuna*, secousse & trauerses de fortune.»

«*Brandiller*, bambolear, dar *vayvenes*, sacudir.»

«*Branslemen*, por el andar y menearse, *bayben*, altibaxo, sacudimiento.»

«*Secousse*, *bayben*, sacudida, porrazo, trillazon, trilladura.»

«*Secouement*, sacudimiento, *vayuen*.¹⁸»

(17) Adduït per Humberto Leitão, *Dicionário da linguagem de marinha antiga e actual*, Lisboa 1963, p. 401b.

(18) Oudin, C., *Tesoro de las dos lenguas francesa y española*, París, chez Pierre Bilaine, 1621.

4. ALTRES HIPÒTESIS CATALANES

4.1. Hom ha volgut explicar els casos del castellà **tiramolla*, *leixaprén* i *cantimplora* a partir dels respectius corresponents catalans. Per motius de temps deixaré sense examinar ací els dos primers, no sense dir que el terme de poètica medieval *leixaprén* és una formació gallega, inexistent a casa nostra;¹⁹ el verb *tiramollar* i *tiramoll* (el presumpte **tiramolla* és un fantasma) presenten en castellà una història molt més clara i antiga.

Queda *cantimplora*, on una altra vegada les dades valencianes de texts literaris són precioses per al nostre fi. La gènesi rau en la geminació dels verbs *cantar* i *plorar*. El senyor Corominas en els seus diccionaris afirma que la paraula castellana ve del català *cantimplora*, antigament *cantiplora*. Potser que siga així, encara que en tinc els dubtes més fundats. El català *cantiplora* apareixeria per primera vegada cap a 1460 en l'*Espill* de Jaume Roig. Vet ací l'ús que el nostre conterrani en fa en un pla metafòric:

[18] son (sc. les dones) oripell
he brut estany;
portes de bany
he de riu nores;
son *cantiplores*,
grunyents poliges,
hubertes çiges,
pintat carner.²⁰

Les dones no són per aquest misogin autor més que mera apariència, oripell i metalls dolents que sempre xisclen o grinyolen, com portes de bany, sénies, *cantimplores* i *politges* o *corrioles*.

En el desvergonyit *Somni de Joan Joan*, també escrit a València, contemplem així mateix la significació translatícia de *cantiplora*:

[19] «Hi som les dones com les mules,
Que, ben pensades
Volem esser, hi caualcades
A totes hores,
Hils esperons son *cantiplores*
Molt delitoses
Pera les que stan desijoses
Dasaborir
La bona nit hi mal dormir.²¹

He reeixit a documentar *cantiplora* 'sifó' abans que en aquests autors. En l'inventari dels béns deixat pel rei Martí, del 1410, llegim:

(19) El *lechprén* 'classe de labor de punt' que cita el *DECat* (s.v. *deixar*, nota 12) és aragonès, no català.

(20) Jaume Roig, *Spill o Llibre de consells*, ed. per R. Miquel y Planas, Barcelona 1929-1950, pp. 119-120, vv. 7792-7799.

(21) *Cançoner satíric valencià*, ed. R. Miquel y Planas, Barcelona 1911, p. 178, "Lo somni de Johan Johan", vv. 2891-2899.

[20] Item VII. *cantiploras* ab .II. peces de canons de lauto.²²

Encara al segle xv hi ha més esments de la mateixa forma, la qual arriba a 1617 en els *Secrets d'Agricultura* del prior Miquel Agustí per designar una curiosa regadora provista de forats, adequada per arruixar lleugerament les plantes:

[21] Modo com se té de fer la *cantiplora* pera regar los Horts.

La *Cantiplora* se ha de fer á forma de vn canter acceptat, que debax ha de ser mes ampla que no del ventre, anant seguidament disminuynt, y lo coll ha de ser de la gruxa de vn coll de Oca, mes ò menys segons la grandaria, y al cap demunt ha de esser closa, sino per vn foradet quey ha de hauer de la gruxa de vn Ciuro, y en lo coll ha de hauer vna ansa que posant hi los quatre dits dins de ella: puga ab lo dit gros tapat lo dit forat, quant la aportareu, y debax del Sol ha de esser foradada de foradet rodons, com vna Esgrassadora, ò un Garbell, y la dita *Cantiplora* se pot fer de terra, ò de Aram, ò de altre metall. Y axi quant vos ne volreu servir la posareu en part ahont y aya aygua tota drete, sols lo forat de dalt no estiga cubert de aygua, ni tapar, y espirant aquex per los forats de bax, se omplira de aygua la dita *Cantiplora* tant alt com estara dins la aygua, y plena la pendreu per la ansa ab los quatre dits, y ab lo dit gros sobre del forat de dalt tapant lo be, y de aquesta manera la portareu alli ahont voldreu regar sens vesarse la aygua per los forats de bax, y quant sereu al lloch que voldreu regar açareu lo dit polso, dexant respirar la dita *Cantiplora* per lo forat de dalt, y les hores los forats de bax llansaran la aygua yqualment, y tornant à tapar ab lo dit gros lo forat de dalt, cessaran de rajar los forats de bax, y axi poreu de esta manera regar en moltes parts, tant quant la aygua durarà en la *Cantiplora*, y aquest regar es molt profitos per regar todas las herbas que començan de naxer, y volen la aygua à pler.²³

(22) "Inventari dels bens mobles del rey Martí d'Aragó" in *Revue hispanique*, XII, 1905, pp. 413-590; la nostra entrada a la p. 587, núm. 2070. La lliçó del document a l'ACA és *cantiploras* i no "cantimploras" que presenta aquesta edició.

(23) Miquel Agustí, *Secrets d'agricultura*, reproducció facsimilar de Barcelona, Editorial Altafulla, 1988, p. 15.- La font d'aquest passatge és "Cardano", segons s'indica al marge. Es tracta, sens dubte, del procediment explicat com a *clepsydra*: "Inter uasa tam admiratione dignum quam uulgatum est clepsydra, nostris oenopho, magnitudine amphoris forma persimilis: gracile scit enim in collo, fundus perforatus ut cribrum, suprema pars osculum tantum habet, fit ex argilla figulino opere: potest & ex quacunque alia materia confici: aperto superiore osculo uacua, demittitur in aquam, impleturque ad certam mensuram: inde obducto pollice extrahitur ab ea, retineturque, irrigatur horti pars: & cum cessare libet, obducto pollice aqua continentur", en l'obra *Hieronimi Cardani Mediolanensis Medici De rerum varietate libri XVII*, Basileæ, anno MDLVII, p. 420 (caput LVI. Instrumenta et vasa). Supose que Miquel Agustí va utilitzar alguna de les moltes traduccions que es feren durant el segle xvi al francès. És aquest un punt a estudiar.

El castellà *cantimplora* ofereix una documentació una mica més moderna. Com a 'tub, conducte o sifó' el primer diccionari històric de l'Acadèmia espanyola el relaciona des del 1543. Però ja el 1495 un text aragonès duu *cantimplora* amb la significació secundària de 'cantil·lena, tonada, canterella': «e fagan unas *cantimploras* o cantilenas u otra qualquiera dulce armonia» (*DEHC*, s.v.). En aquest sentit

l'antecedent no és català, ans ben bé francès; allà *chantepleure* o *chanteplore* sovintaja a l'edat mitjana.

Interessa remarcar que la doble nasal [cantimplora] es presenta abans en espanyol.

Es planteja el problema d'escatir si el fr. ant. *chantepleure* o l'occ. *cantaplor* o *chantaplor*, que remunten a mitjans del segle XIII, i el cat. *cantiplora* són o no són independents entre si. La poligènesi em sembla poc probable per al nom d'un artifici tècnic força variat, el varillatge semàntic del qual és a les Gàl·lies particularment ric: 'sifó, embut, tub amb foradets, etc.', amb abundosos sentits figurats. Aquell qui tindrà la curiositat de compulsar les referències adduïdes pel FEW²⁴ quedarà convençut de la luxuriant vitalitat d'aquest tipus lexical a França, la qual cosa contrasta amb un mostrari hispànic tardà i prou limitat. Ultra això la menció més remota entre els paraments de casa del rei Martí ensenya que és un objecte sumptuari, utilitzat primer a la cort i, sens dubte, importat.

La *i* del cat. *cantiplora* no representa de cap manera la conjunció copulativa; hem vist ja que és normal en aquests composts la unió isomòrfica i asindètica dels dos imperatius: un hipotètic **cant i plora* no tindria l'equilibri d'ambdós membres del lexema. Si es pogué passar de **cantaplor* a *cantiplora* és perquè en aquesta paraula s'havia perdut el sentiment de la formació, ja no era transparent. Una cosa semblant ocorre en l'adaptació del gal·licisme *rouge-clair* en el cat. ant. *rogicler* (origen immediat del esp. *rosicler*; Colón 1976: 240-275).²⁵ També en unes altres latituds, on no hi ha conjunció *i*, hom apel·la a explicacions fantasioses, com ara la influència de la primera persona del present d'indicatiu provençal en verbs com *bouiversà* en lloc de *bouoversà* per 'boueverser' (Ronjat 1937: 482, § 739). He preguntat a alguns barcelonins com concebien que l'estri s'anomenàs *cantimplora*; la resposta ha estat que es devia relacionar amb *càntir* [kánti]. Naturalment és un error, puix que el reflex de CANTHARU és *cànter*, tant en la llengua antiga com avui a València. La constatació fonamental és que ha desaparegut per complet la consciència de la plasmació *cantar + plorar*, mentre que aquesta perdura en francès. Veure poligènesi en *chantepleure* i *canti(m)plora* és tan improbable com, per exemple, imaginar que el modern *computer* haja rebut independentment, cadascú pel seu cantó, el mateix nom en anglès i en alemany. Pense que la satisfacció de qui creu haver resolt el problema era més tost desplaçada: «La formació i transmissió d'aquest mot va ser estudiada plenament en el DCEC, I, 642b-643a, provant alhora que són manlleu directe o indirecte del cat., el cast. *cantimplora* [1543], i it. i port. id., mentre que el fr. *chantepleure* [1256] és formació paral·lela a la catalana» (DECat, II, p. 485a. 41-46). El català *cantiplora* és en realitat un vell gal·licisme i la forma *cantimplora*, amb repercussió de la nasal, deu haver estat afavorida pel castellà.

(24) FEW, II, p. 223 i notes 23-30. Així mateix Gay, s.v. *chantepleure*; Tobler-Lonmatzsch, s.v. *chanteplore* (amb rica bibliografia crítica).

(25) Ja sé que l'autor del DECH té respecte al mot que ens ocupa una curiosa i original opinió (cf. s.v. *rosa* i DECat. VII, 141b, s.v. *realgar*).

5. CONCLUSIÓ

En la construcció romànica estudiada ací, hem observat la juxtaposició de dos membres en l'imperatiu de la persona tu: *giravolta, saliscendi, muerdehuye*, etc. Es congrien substantius apel·latius de tota mena, àdhuc de semantisme ben concret, com l'esmentat espanyol *muerdehuye* per 'corcó del blat'. Aquestes formacions han d'ésser separades d'unes altres com *estira i arronsa, toma y daca*, amb el lligam de la conjunció copulativa, les quals no perden del tot el caràcter dels components. Jo diria que hi ha anàlisi enfront de la síntesi en el primer cas.

Tot al llarg de l'exposició m'ha calgut considerar suposats catalanismes del castellà adduïts en la discussió etimològica (*cantimplora, alzaprime, vaivén, tiramolla*) i he tingut la sorpresa de comprovar, al contrari del que esperava i en oposició al que passa en altres llengües (italià, francès, occità, espanyol, portuguès), que l'asíndesi amb doble imperatiu no sembla donar-se en català.²⁶ Evidentment no prendrem com a genuïns *giravolta* o *giravolt* (*DECat*, IV, p. 510a), que són italianismes patents; en altres casos, com *ciavoga* o **tiramolla*, llur biografia els delata com a manlleus tardans (segles XIX i XX). Queda en quarantena *alçaprem*, que en examinar-lo de prop, se'ns revela més que sospitós: gosaria titllar-lo de calc de la família castellana *alzaprime, alzaprime* i *alzaprime* o de la del occità *ausaprens*.

No és cap deslluïment mancar d'un determinat mode de construcció. Cada llengua té la seua pròpia índole i el català, pel que pareix, no ha fet ús de la juxtaposició considerada. Aquest idioma té els seus recursos, les seues riqueses, les seues virtualitats, i no li calen plomes alienes i policromades. Darrerament observem una perillosa tendència a carregar-lo amb uns ornaments espuris, i és el que he intentat defugir en aquesta conferència.

GERMÀ COLÓN DOMÈNECH
Universitat de Basilea

(26) Vegeu-ne la confirmació "ex silentio" a Loreto Busquets, *Aportació lèxica de Josep Carner a la llengua literària catalana*, Barcelona, Fundació Vives Casajuana, 1977, p. 113.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BADIA MARGARIT, A. M. (1964) *Gramàtica catalana*, Madrid, Gredos.
BRAE. Boletín de la Real Academia Española. Madrid.
- COLÓN, G. (1976) *El léxico catalán en la Romania*, Madrid, Gredos.
- COLÓN-SOBERANAS (1979), vegeu NEBRIJA.
- COROMINES, Joan (1990) *El parlar de la Vall d'Aran*, Barcelona, Curial.
- DCEC (1954-1957) = COROMINAS, Joan, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, Berna, Francke Verlag, 4 vols.
- DCVB = ALCOVER, A.M. i MOLL, F. de B. (1930-1962), *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 10 vols.
- DECat (1980) = COROMINES, Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial (en curs de publicació).
- DECH (1980-1991) = COROMINAS, Joan y PASCUAL, José A. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 6 vols.
- DH = Real Academia Española, *Diccionario histórico*, Madrid 1960.
- FABRA, Pompeu (1956), *Gramàtica catalana*, Barcelona, Teide [1956].
- FEW = VON WARTBURG, Walther, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Bonn... Basel 1929.
- GAY, Víctor (1928) *Glossaire archéologique du Moyen Age et de la Renaissance*, II, París 1928, reprint 1967.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1977) *Gramática histórica española*. Decimoquinta edición, Madrid, Espasa-Calpe.
- MOLL, F. de B. (1952) *Gramática histórica catalana*, Madrid, Gredos.
- NEBRIJA, Elio Antonio de, *Diccionario latino-español (Salamanca 1492)*. Estudio preliminar por Germán Colón y Amadeu-J. Soberanas, Barcelona, Puvill, 1979.
- PELLICER BORRÀS, Joan E. (1986) *La "rondalla de Rondalles" de Lluís Galiana. Estudi lingüístic i edició*, València, Biblioteca Sanchis Guarner, Institut de Filologia Valenciana.
- PRATI, A. (1958) "Nomi composti con verbi", en *RLiR*, XXII.
- RLiR* = *Revue de linguistique romane*. París-Estrasburg
- RONJAT, Jules (1937) *Grammaire istorique des parlers provençaux modernes*, Montpellier, III.
- THOMAS, Antoine (1915-1917) "Prov. aussaprem; anc. fr. hauceprime", en *Romania*, XLIV.
- TOBLER-LOMMATZSCH (1925) = Tobler, A. und Lommatzsch E, *Altfranzösisches Wörterbuch*, Berlín, Preuss. Akademie der Wissenschaften... Stuttgart, F. Steiner Verlag (fins el 1991, publicats 11 vols.)...